

СПОГАДИ ТА НЕКРОЛОГИ СУЧАСНИКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ БІОГРАФІЇ ГРИГОРІЯ ШЕРСТЮКА (1882–1911)

MEMOIRS AND OBITUARIES OF CONTEMPORARIES AS SOURCE OF THE STUDY OF THE HRYHORIY SHERSTIUK'S BIOGRAPHY (1882–1911)

У статті здійснено аналіз масиву спогадів та некрологів, присвячених Г. П. Шерстюку – відомому українському педагогу, журналісту, публіцисту, редактору, громадському діячу кінця XIX – початку XX століття. Публікацію приурочено до 140-річчя від дня його народження. Мета статті – з'ясування інформаційного потенціалу і значення мемуарів для дослідження біографії педагога та рис його просопографічного портрету. Актуальність та наукова новизна публікації спричинена необхідністю узагальнення відомостей про життєвий шлях та діяльність Г. Шерстюка, а також впровадження до наукового обігу його творчого доробку. У статті проаналізовано спогади та некрологи, написані видатними учасниками українського національного руху кінця XIX – початку XX ст., які знали його особисто (Є. Чикаленка, С. Єфремова, С. Черкасенка, Ф. Тусіна та ін). Встановлено, що у цих джерелах зосереджено цінний пласт інформації, що дає можливість уточнити ряд фактів життєпису Г. Шерстюка та дослідити його особистість в контексті взаємовідносин з оточенням.

Стаття ґрунтується на засадах історизму, об'єктивності та системності. Застосовано загальнонаукові, історичні та джерелознавчі методи дослідження: аналітичний, синтетичний, логічний, ретроспективний, біографічний, евристичний, археографічний, критичний та інші. Уточнено окремі факти біографії Г. Шерстюка, а саме відомості про його громадсько-культурну діяльність у студентські роки та під час перебування в ув'язненні упродовж 1906 року. Визначено ключові риси просопографічного портрету діяча, його ставлення до результатів власної праці та стиль комунікації з оточенням. У висновках узагальнено рівень інформаційного потенціалу та значення масиву спогадів і некрологів сучасників Г. Шерстюка як складового елемента джерельної бази комплексного дослідження його життєпису та укладання бібліографії праць.

Ключові слова: спогади, некрологи, Г. Шерстюк, біографія, джерельна база, український національний рух, видавництво, педагогіка.

A complex of memoirs and obituaries dedicated to H.P. Sherstyuk, the famous Ukrainian teacher, journalist, publicist, editor, and public figure of the late 19th and early 20th centuries is analyzed in article. The publication is timed to the 140th anniversary of his birth. The purpose of the article is to clarify the informational potential and significance of memoirs for the study of the teacher's biography and features of his prosopographic portrait. The relevance and scientific novelty of the publication is caused by the need to summarize information about the H. Sherstyuk's life and activity, as well as to introduce his creative work into scientific circulation. The memoirs and obituaries written by prominent participants of the Ukrainian national movement of the late 19th and early 20th centuries, who knew him personally (Ye. Chykalenko, S. Yefremov, S. Cherkasenko, F. Tusin, and others) are analyzed in article. It has been established that these sources contain a valuable layer of information, which makes it possible to clarify a number of facts of H. Sherstyuk's biography and to investigate his personality in the context of relationships with the environment.

The article is based on the principles of historicism, objectivity and systematicity. General scientific, historical and source research methods are applied. There are analytical, synthetic, logical, retrospective, biographical, heuristic, archeographic, critical and others methods. Certain facts of the biography of H. Sherstyuk have been clarified, namely information about his social and cultural activities during his student years and stay in prison in 1906. The key features of the prosopographic portrait of the man, his attitude to the results of his own work and the style of communication with the environment are determined. The conclusions summarize the level of informational potential and the importance of the array of memoirs and obituaries of H. Sherstyuk's contemporaries as a constituent element of the source base for a comprehensive study of his biography and compiling a bibliography of his works.

Key words: memories, obituaries, H. Sherstyuk, biography, source base, Ukrainian national movement, publishing house, pedagogy.

УДК 930.2:929Шерстюк
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2022/51.2.5>

Якобчук Н.О.,

канд. іст. наук,
ст. науковий співробітник відділу педагогічного джерелознавства та біографістики
Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського Національної академії педагогічних наук України

«Прямуючи до світла, ніс «Світло» незрячим і, йдучи шляхом тернистим, зберіг ніжність і лагідність вдачі й незалежність духа свого, подаючи собою зразок людини-громадянина»

С. Черкасенко «На дорогій могилі»
(Рада. 1912, № 242)

Постановка проблеми. Григорій Пилипович Шерстюк – одна із багатьох яскравих постатей в історії українського національного руху початку XX ст., які нині залишаються незаслужено призабутими. Український педагог, видавець громад-

ський діяч, письменник, він присвятив своє життя та працю національно-культурному відродженню та розвитку національної самосвідомості рідного народу. Постійна участь у різноманітних громадських справах, а особливо заходах, пов'язаних із творенням української школи завжди була визначальною рисою життєвого та творчого шляху педагога. Завдяки його самовідданій праці створено видавництво «Український учитель», побачив світ перший український педагогічний журнал «Світло», українські шкільні підручники та твори для дітей. Г. Шерстюк долучився до редакційних колективів часописів «Рідний край» та «Рада»,

брав активну участь у роботі товариства «Прогрес» та інших культурно-освітніх організацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Наразі життєвий і творчий шлях цієї людини майже не потрапляє у фокус уваги науковців. Комплексного дослідження його біографії немає, а творча спадщина не залучена до наукового обігу. Інформацію про постать Г. Шерстюка можна знайти переважно на сторінках довідкових видань та кількох наукових статей. Перші публікації, присвячені особистості педагога, – це некрологи, опубліковані упродовж 1911-1912 рр. у газеті «Рада» та журналі «Світло». Їх автори С. Єфремов, С. Черкасенко, Ф. Тусін знали Григорія Пилиповича особисто, співпрацювали або товаришували з ним, що значно підвищує джерельну цінність цих друків. Серед видань середини ХХ ст. вдалося виявити лише два, що містять короткі біографічні довідки про діяча («Енциклопедія українознавства» та «Український радянський енциклопедичний словник»). У 1951 р. видано збірник статей «На сторожі душі української дитини», в якому Г. Шерстюка згадано як засновника видавництва «Український учитель» [12, с. 5-21].

Після проголошення незалежності України, інтерес науковців до життєвого та творчого шляху діяча почав поступово зростати, однак вони досліджувалися переважно в контексті історії освіти, а фокус уваги зосередився на його педагогічному доробку. Так, наприкінці 1990-х – у 2000-х роках опубліковано статті Н. Антоненко «До історії творення сучасної початкової школи: Григорій Шерстюк (1882 – 1911)», «Григорій Пилипович Шерстюк» (остання у двотомнику «Українська педагогіка в персоналіях»), а також короткі біографічні довідки у «Українському педагогічному словнику», «Шевченківській енциклопедії» та виданні «Українська мова: енциклопедія» [1, с. 462-469; 2, с. 17-18; 4, с. 363; 6, с. 969-970; 7, с. 805]. Статті, приурочені до річниць від дня народження Г. Шерстюка також вдалося виявити на інтернет ресурсах культурно освітніх установ України та періодичних видань (автори М. Тишкевич, Т. Рудницька) [10; 11]. Творча спадщина діяча стала об'єктом дослідження кількох наших публікацій [17, с. 753-759; 18, с. 124-126].

Метою статті є аналіз інформаційного потенціалу комплексу спогадів та некрологів сучасників Г. Шерстюка як джерельної бази дослідження його біографії. Згаданий масив джерел утворюють публікації громадських діячів України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., співробітників та дописувачів газети «Рада», журналу «Світло» та інших видань. Вони різні за змістом і обсягом: від коротких згадок у надісланих до реакцій телеграмах до розлогих статей. Вміщені у них відомості дозволяють не лише реконструювати ключові етапи життєвого шляху та діяльності діяча, але й виокремити риси його профілітичного портрету.

Виклад основного матеріалу. Важливий інформаційний потенціал для реконструкції ключових етапів біографії Г. Шерстюка та дослідження формування його світогляду та громадянської позиції мають меморії Є. Чикаленка (на сторінках його «Щоденника»), С. Єфремова (стаття ««Душа «Світла». Пам'яті товариша-друга»), С. Черкасенка та співробітників редколегії часопису «Світло» (некрологи «Григорій Шерстюк») [16, с. 8, 162-163, 170-175; 5, с. 3-6; 14, с. 1-2; 15, с. 2].

Зі змісту згаданих публікацій дізнаємося, що Григорій Пилипович Шерстюк народився 14 листопада 1882 р. у с. Новий Тагамлик Костянтинівського повіту Полтавської губернії (нині – Полтавського р-ну, Полтавської обл.) в родині селянина. Про батьків майбутнього освітянина та громадського діяча відомостей виявити не вдалося. Дитинство Григорія Пилиповича минуло у рідному селі, де він здобув і початкову освіту у місцевій двокласній школі. Хлопчик виявив великий інтерес до навчання, мав високий рівень успішності, тому батьки вирішили дати синові професійну освіту. У 1899 р. Г. Шерстюк разом з групою друзів поїхав до містечка Новий Буг Херсонської губернії (нині місто у Баштанському р-ні Миколаївської обл.), де успішно склав вступні іспити до учительської семінарії [9, с. 4; 14, с. 2].

У некролозі С. Черкасенка знаходимо відомості, що цей навчальний заклад Г. Шерстюк закінчив у 1904 р., здобувши фах народного учителя. Саме у студентські роки остаточно сформувався світогляд та громадянська позиція майбутнього українського педагога. Зростаючи в умовах скромного буття українського села, він був нерозривно пов'язаний з одвічними прагненнями рідного народу, тому уже в юнацькі роки, як відзначив С. Єфремов, «українство стало його життям, органічною його частиною» [5, с. 4]. Згадуючи свого товариша, Сергій Олександрович наголошував: «... поза межами українського руху не можна було собі уявити цю кремезну, спокійну, розсудливу в практичних питаннях і палку в почуваннях постать» [5, с. 4].

У жорсткій атмосфері російського освітнього закладу Григорій Пилипович розпочав громадську культурно-освітню діяльність у середовищі своїх однокурсників. Він став одним із засновників українського студентського гуртка, учасники якого передплачували, читали і поширювали серед студентства українські книги і часописи, на зібраннях вивчали українську мову, літературу історію, готували театральні постановки і навіть планували упорядкувати власний рукописний журнал. Г. Шерстюк залишався лідером семінарського студентського гуртка до закінчення навчального закладу. Натхненна робота юнака мала плідні результати, адже сприяла формуванню національної самосвідомості його самого та досить широкого кола молоді [5, с. 4; 14, с. 2].

У 1904 р. Григорій Пилипович розпочав трудову діяльність, отримавши посаду учителя земської школи с. Наталине Костянтиноградського повіту Полтавської губернії (нині – село Красноградського р-ну Харківської обл.). Згодом він продовжив викладацьку роботу в початковій школі с. Мала Перещепина на Полтавщині.

Наступного року молодий учитель долучився до українського національного руху, що активізувався внаслідок революційних подій. Це виважене рішення мало для Григорія Пилиповича драматичні наслідки, адже, він втратив роботу та розділив долю більшості активних та свідомих учасників визвольної боротьби, потрапивши під варту. С. Черкасенко описав той період життя діяча так: «... сидів у тюрмі, був випущений на поруки до суду, потім суд і знову сидіння цілий рік у Лук'янівській тюрмі на кріпостнім режимі» [14, с. 2].

Дуже детальні відомості про перебування Г. Шерстюка в ув'язненні знаходимо у спогадах Ф. Тусіна «На дружню могилу». Як і Григорій Пилипович, він відбував покарання «за політичні справи». Від першої зустрічі його дивували і захоплювали сила духу, вдача та активність нового товариша, який навіть у гнітючих умовах одноманітного «тюремного буття», не опускав рук і займався улюбленою справою – гуртував навколо себе зацікавлених небайдужих людей і захоплював їх проблемами українства. Ф. Тусін згадував, що Г. Шерстюк справив на нього дуже сильне враження з моменту своєї появи серед арештантів: «Появившись серед таких людей (ув'язнених – авт.) Г[ригорій] П[илипови]ч зумів і їх зацікавити українськими національними справами. Не багато часу минуло з тої пори, як його привели до нас, а вже на наших недовгих прогулянках гаряче дебатовалося питання національної школи на Україні» [13, с. 2].

Зі змісту спогадів дізнаємося про тривалість ув'язнення педагога (понад 9 місяців) та можемо констатувати, що під його впливом рівень національної самосвідомості багатьох арештантів значно зріс, а для окремих з них зустріч з Григорієм Пилиповичем стала доленосною. У цей період свого життя він активно займався самоосвітою, багато читав, зосередивши увагу на книгах «про українську справу», які щотижня отримував від друзів та дружини. Разом з тим, Г. Шерстюк доклав значних зусиль для модернізації тюремної бібліотеки, знайшовши законні підстави створити у ній відділ української літератури. За спогадами Ф. Тусіна, педагог постійно дбав про поповнення бібліотечного фонду новими українськими книгами, подарувавши йому значну частину власних, а також охоче ділився виданнями з співкамерниками. Спілкуючись з арештантами, він залучив їх до обговорення громадських проектів, які можна буде здійснити для національно-культурного відродження народу. Перечитуючи твори української літератури, Гри-

горій Пилипович відбирав ті, що було б доцільно перевидати у формі дешевих видань для широкого загалу або робив необхідні витяги творів для майбутніх посібників-читанок, адресованих учням молодшої школи. Також Ф. Тусін повідомляв, що ще однією турботою Г. Шерстюка було клопотання про прискорення видання «Історії українського письменства». С. Єфремов згадував, що саме Григорій Пилипович попросив його розпочати роботу з упорядкування цього видання [5, с. 5].

Зі спогадів цього діяча дізнаємося, що одразу після звільнення Григорій Пилипович повернувся до участі у громадських справах і, будучи людиною самовідданої праці, зовсім не дбав про власний відпочинок. На його думку, саме ув'язнення стало причиною появи у Г. Шерстюка симптомів туберкульозу, який передчасно обірвав його життя [13, с. 3]. Педагог продовжив спілкування з Ф. Тусіним, і воно переросло у міцну приятельську дружбу. Через свою дружину Г. Шерстюк надсилав товаришу продукти, необхідні речі, книги та листи зі щирими словами підтримки, а за можливості навідував особисто. Від кінця 1907 р діячі часто зустрічалися та підтримували постійний епістолярний діалог.

Після звільнення Григорій Пилипович спробував повернутися до праці на освітній ниві, влаштувавшись учителем у школу на Лидівських шахтах у Катеринославській губернії. Але, відпрацювавши два місяці, був змушений відмовитися від посади, позаяк адміністрація підприємства довідалася про його «неблагонадійність». Відтоді будувати педагогічну кар'єру стало неможливим, тому Г. Шерстюк вирішив її припинити.

Зі спогадів сучасників діяча стало відомо, що наступний етап його життєвого і творчого шляху був пов'язаний із реалізацією широкого кола громадських і творчих інтересів та пошуками нового напрямку трудової діяльності. Невід'ємною частиною життя Григорія Пилиповича стали журналістика, видавнича справа, редакторсько-адміністративна робота, дитяча література та українізація освіти. Наприкінці 1906 р. він з дружиною проживав у м. Полтава, де обійняв посаду секретаря редакції газети «Полтавські думки», а згодом став співробітником та адміністратором часопису «Полтавщина». Одночасно Г. Шерстюк розпочав співпрацю з українською щоденною газетою «Рада», надсилаючи до редакції цього періодичного видання бібліографічні описи на педагогічні видання. У 1907 р. він увійшов до складу редакційного комітету журналу «Рідний край», ставши його секретарем та одним із найактивніших співробітників. Зі спогадів С. Черкасенка дізнаємося, що саме під час роботи у редакції цього часопису в Григорія Пилиповича виникла ідея заснування українського видавництва, яке б друкувало навчальні посібники і літературу для майбутньої української школи [14, с. 2].

Після переведення редакції журналу «Рідний край» до м. Києва Г. Шерстюк, прийнявши запрошення Олени Пчілки, теж переїхав до столиці. Від 1907 р. він поєднував адміністративну працю у цьому часописі із співпрацею із газетою «Рада» та видавничими справами. Також цього року журналісту вдалося здійснити свою мрію – організувати і відкрити українське видавництво, яке він назвав «Український учитель». У некролозі від редакції журналу «Світло» зафіксовано відомості, що перший рік існування нового видавництва був надзвичайно складним: не вистачало коштів та підтримки однодумців, лише формувалася колектив співробітників тощо. За таких обставин перші книги «Українського учителя», включаючи переклад казок та першу частину «Короткої граматики для школи», Г. Шерстюк надрукував у борг упродовж тривалого часу виплачуючи його з власних прибутків [9, с. 5].

Із щоденникових записів Є. Чикаленка довідуємося, що наприкінці 1907 р. Григорій Пилипович став частиною редколегії газети «Рада», посівши, після звільнення М. Синицького, вакантну посаду завідувача редакційної контори. До 1911 р. він був самовідданим та висококваліфікованим адміністратором і постійним співробітником часопису чим завжди захоплював Євгена Харлампійовича. «Шерстюк – людина щиро віддана українській справі і газеті і дуже працьовита» – відзначав останній, наголошуючи, що у разі його тимчасової відсутності у редакції важко знайти відповідного досвідченого та відповідального працівника [16, с. 8, 170]. Запис у щоденнику Є. Чикаленка, датований 29 жовтня 1911 р., був «криком душі», адже, на його думку, після смерті Г. Шерстюка – непоправну втрату відчула не лише національно свідомо громадськість України, а й усі культурні проекти, у яких Григорій Пилипович брав участь: «Просто не віриться!... Чисто якась кара Господня на нас! ... Не знаю, що тепер буде зі «Світлом» та «Українським Учителем», бо Шерстюк там був не тільки душею справи, а можна сказати самотнім робітником, на якому лежали всі справи» [16, с. 175].

Окрім співпраці із газетою «Рада» та видавничих справ, з 1907 р. Г. Шерстюк долучився до роботи київського товариства «Просвіта» активно займався журналістикою, фокусуючись на ключових проблемах у розвитку освіти. Він планував видавати український педагогічний журнал, щоб сприяти перш за все зростанню рівня національної свідомості педагогів. Завдяки його титанічним зусиллям, наприкінці 1910 р. вийшло друком перше число цього часопису, для якого було обрано промовисту назву «Світло». Незважаючи на значну заклопотаність та проблеми зі здоров'ям, які з 1908 р. стали турбувати молодого редактора та видавця все частіше, він продовжував копітку працю, розміщуючи статті та замітки майже у кожному числі нового журналу (загалом

їх 13, датованих 1910–1911 роками). У цей час Григорій Пилипович активно листувався з громадсько-політичними діячами, освітянами, шукаючи нових співробітників для часопису «Світло».

У червні 1911 р. він виїхав на відпочинок та лікування до Євпаторії і уже за кілька місяців повернувся до праці. Однак, подолати давню хворобу не вдалося. Чергове її загострення у вересні, спричинило передчасну смерть молодого та надзвичайно активного та енергійного представника українського національного руху, яка настала 24 жовтня (6 листопада) 1911 року. У некрологах редколегії журналу «Світло» та С. Черкасенка натрапляємо на інформацію, що Г. Шерстюк не полишав улюбленої праці до кінця свого життя, устигнувши упродовж останнього місяця зредагувати збірник літературних творів «Світло» [9, с. 3-8; 14, с. 1-2].

У спогадах сучасників Григорія Пилиповича містяться перші оцінки його творчого доробку, зокрема названо найактуальніші праці («Коротка українська грамика для школи», твори для дітей, численні публікації у різних українських часописах). Усі автори наголошували, що наскрізною темою більшості його статей було обґрунтування необхідності творення національної української школи, що буде можливим лише за умови самовідданої та наполегливої праці, передусім, освітян. С. Єфремов зазначав, що першочерговими здобутками Г. Шерстюка, які назавжди залишаться в пам'яті нащадків, були заходи присвячені творенню підґрунтя національної школи та видання педагогічної літератури і преси, адже саме різноманітним аспектам педагогіки були присвячені його науково-популярні та публіцистичні праці. Сергій Олександрович дуже влучно охарактеризував особистість свого товариша – «педагог за покликанням, учитель з натури і вдачі», а також виокремив його найяскравішу рису – вміння згуртовувати навколо себе людей, захоплювати своїми ідеями байдужих та всіляко підтримувати зневірених [5, с. 4].

Серед притаманних Григорію Пилиповичу рис С. Єфремов також відзначав надзвичайно високий рівень працездатності, енергійність, вмотивованість, цілеспрямованість, внутрішню гармонію та беззаперечну віру у результат своєї праці заради національно-культурного відродження рідного народу. Згадуючи власну співпрацю з Г. Шерстюком, він щиро захоплювався його професіоналізмом та невтомністю у роботі: «... скрізь і всюди в кожне діло вносив він свою безмірну широку любов до справи, великий практичний розум, організаторський хист і те особливе сяйво, якого проміння раз у раз осяває усяке щире переконання, зв'язане з неабияким талантом». Доброзичливість, тактовність, кипуча енергія, легкість у спілкуванні, сприяли тому, що навколо нього швидко згуртовувалися люди, перетворюючись на вірних друзів

та однодумців. Григорій Пилипович, сам того не помічаючи і не докладаючи зусиль, від моменту першого знайомства завойовував щирю повагу та авторитет серед свого оточення [5, с. 5].

Г. Щерстюк був шанованою людиною серед громадськості м. Києва та культурно-просвітницьких кіл в Україні. Адже, коли 24 жовтня 1911 р. у газеті «Рада» з'явилося оголошення про його смерть, до редакції почали масово надходити листи та телеграми зі словами співчуття, кошти і навіть поезія на пошанування пам'яті від громадсько-політичних діячів (М і П. Понятенків, П. Гая), громад Конотопа, Полтави, видавництва і друкарень України. Значна кількість часописів розмістила на своїх шпальтах портрет та публікації-згадки про діяча [8, с. 2-3].

У часописі «Рада» (номер 242 від 27 жовтня (9 листопада) 1911 р.) знаходимо відомості про похорон та місце поховання Г. Щерстюка. Разом найближчими родичами віддати йому останню шану прийшли українські журналісти, громадські діячі, письменники, публіцисти, представники редакцій газети «Рада» і журналу «Світло», видавництва «Український учитель», «Вік» театральної трупи М. Садовського, студенти освітніх закладів міста. На могилі Григорія Пилиповича з промовами виступили С. Русова, Ф. Матушевський, М. Вороний, О. Кузьминський. Поховано педагога 26 жовтня (8 листопада) на Байковому цвинтарі.

Зусиллями дружини, друзів та однодумців було упорядковано його могилу, на якій встановлено гранітний пам'ятник-хрест. Зі змісту кількох чисел газети «Рада» та журналу «Світло» дізнаємося, що редакція останнього оприлюднила план та програму підготовки збірника на пошану Григорія Пилиповича, однак вірогідно видати його не вдалося.

Висновки дослідження. Отже, комплекс спогадів та некрологів сучасників Г. Щерстюка має значний інформаційний потенціал для дослідження життєвого та творчого шляху одного із маловідомих представників українського національного руху, що присвятив рідному народу своє життя та самовіддану працю. Ці джерела дозволили уточнити низку фактів біографії діяча й сформувати цілісне уявлення про його переконання, погляди, громадянську позицію, визначальні риси вдачі та взаємовідносини з оточенням, тобто проаналізувати штрихи просопографічного портрету.

Зміст спогадів та некрологів, свідчить, що Г. Щерстюк був яскравою, самобутньою та беззаперечно видатною постаттю своєї епохи національно-свідомим демократом та громадянином, небайдужим до долі українського народу. Його драматичний життєвий шлях та натхненна самовіддана праця може слугувати гідним зразком для наслідування нащадками. Щодо перспектив дослідження то було б доцільно ґрунтовніше дослідити творчий доробок та епістолярну спадщину педа-

гога, а також перевидати окремі праці, зокрема твори для дітей та навчальні посібники, які досі не втратили своєї актуальності.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Антоненко Н. Б. Щерстюк Григорій Пилипович. *Українська педагогіка в персоналіях : у двох книгах / за ред. О. В. Сухомлинської.* Київ : Либідь, 2005. Кн. 1. С. 462–469.
2. Антоненко Н. До історії творення сучасної початкової школи : Григорій Щерстюк (1882 – 1911). *Наукове забезпечення технологічного прогресу XXI сторіччя : матеріали міжнарод. наук. конф., 1 травня 2020 р. Чернівці, 2020. Т. 4. С. 17–18.* URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/mcnd/issue/view/01.05.2020/289>
3. Гай П. Товаришеві Г. П. Щерстюкові. *Рада.* 1911. № 241. 26 жовтня (8 листопада). С. 2.
4. Гончаренко С. У. Щерстюк Григорій Пилипович. *Український педагогічний словник.* Київ : Либідь, 1997. С.363.
5. Єфремов С. Душа «Світла». Пам'яті товариша-друга. *Світло : український педагогічний журнал.* 1911. Кн. 3. С. 3-6.
6. Каневська Л. Щерстюк Григорій Пилипович. *Шевченківська енциклопедія : у 6 т. / редкол. М. Г. Жулинський (голова) та ін. Київ : Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка, 2015. Т. 6 : Т – Я. С. 969–970.*
7. Поповський А. М. Щерстюк Григорій Пилипович. *Українська мова : енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 805.*
8. Похорон Г. Щерстюка. *Рада.* 1911. № 242. 27 жовтня (9 листопада). С. 2–3.
9. Редакція. Григорій Щерстюк. Некролог. *Світло : український педагогічний журнал.* 1911. Кн. 2. С. 3–8.
10. Рудницька Т. О. До 135-річчя від дня народження Григорія Щерстюка (1882 – 1911), українського педагога, громадського діяча, мовознавця, видавця. *Педагогічний музей України НАПН України : веб-сайт.* URL: <http://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/%D0%B4%D0%BE-135-%D1%80%D1%96%D1%87%D1%87%D1%8F-%D0%B2%D1%96%D0%B4-%D0%B4%D0%BD%D1%8F-%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%B3%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F/> (дата звернення 25.09.2022)
11. Тишкевич М. Григорій Щерстюк. Українство було його життям URL: <https://uain.press/blogs/grigorij-sherstyuk-ukrayinstvo-bulo-jogozhityam-1369311> (дата звернення 25.09.2022)
12. Тищенко-Сірий Ю. З історії української дитячої книжки. *На сторожі душі української дитини.* Париж, Нью-Йорк, Торонто, Буенос-Айрес, Мельбурн : Об'єднання працівників дитячої літератури, 1951. С. 5–21.
13. Тусін Ф. На дружню могилу. Пам'яті Г. П. Щерстюка. *Рада.* 1911. № 259. 16 (29) листопада. С. 2–3.
14. Черкасенко С. Григорій Щерстюк (некролог). *Рада.* 1911. № 241. 26 жовтня (8 листопада). С. 1–2.

15. Черкасенко С. На дорогій могилі. *Рада*. 1912. № 242. 24 жовтня (6 листопада). С. 2.

16. Чикаленко Є. *Щоденник (1907-1917)* : у 2 т. Київ : Темпора, 2004 Т. 1. 428 с.

17. Якобчук Н. О. Творча спадщина Григорія Шерстюка на шпальтах газети «Рада». *Modern research in world science*. Proceedings of IV International scientific and practical conference (July 10-12, 2022). SPC "Sci-conf.com.ua". Lviv, 2022. С. 753 – 759. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2022/07/MODERN-RESEARCH-IN-WORLD-SCIENCE-10-12.07.22.pdf>

18. Якобчук Н. О. Перший підручник для вивчення української мови у школах Наддніпрянської України (з творчої спадщини Григорія Шерстюка). *Scientific forum: theory and practice of research: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the II International Scientific and Theoretical Conference, September 16, 2022. Valencia, Kingdom of Spain: European Scientific Platform*. Valencia, Kingdom of Spain, 2022. С. 124 – 126. URL: <https://previous.scientia.report/index.php/archive/issue/view/16.09.2022>